

СУЧАСНІСТЬ
ТРАВЕНЬ 1988 - 4.5 (325)

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

КОМЕНТАР ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ФІЛОСОФІЇ
В УКРАЇНІ ЧИЖЕВСЬКОГО

Андрій Хруцький

Пропонована читачеві стаття є дещо зміненою версією доповіді, яку автор прочитав англійською мовою в Чикаго на конференції AATSEEL*.

Працюючи над історією філософії в Україні в творах Дмитра Чижевського, я опинився перед дилемою. Поперше, моє ознайомлення з українською літературою походить із другорядних джерел, а цього замало, щоб створити власний модель філософії в Україні і протиставити його поглядам Чижевського. Подруге, прочитавши його праці, я виніс з них деякі взаємно неспоріднені критичні думки, яким годі тут усім дати раду. Тому те, про що я хотів би говорити сьогодні, було б рівночасно темою заширокою й завузькою: заширокою, бо неможливо подати на неї задовільну критику в рамках цієї статті, завузькою, бо я не створив власної альтернативи його історії. Тому, опинившись в такій ситуації, я вирішив наслідувати раніше випробувану процедуру й обмежитися однією тезою. Просто висловившись, я пропоную думку, що Чижевський має поплутану концепцію філософії. Але відважившись на таке твердження, хочу відразу додати, що не виключене й те, що я сам не зрозумів цілком прозорого мислення Чижевського. Та як би там не було, спробую пояснити, чому я дійшов до такого висновку.

Найдетальніша праця Чижевського на дану тему вийшла в 1931 р. під назвою *Нариси з історії філософії на Україні*. Признаюся, прочитавши її вперше, я був заскочений. Я знайшов там цілий розділ, присвячений Гоголеві; другий — Кисво-Методієвській трійці: Шевченкові, Кулішеві та Костомарову. Я ніяк не міг зрозуміти, чому автор присвятив так багато місця таким, на мою думку, нефілософським письменникам, а інших письменників і філософів ледве згадав. Що мають Гоголь, Шевченко, Куліш і Костомаров спільного, що виправдувало б таке широке трактування їх в історії філософії? Єдине, що зближує їх із філософією, як я її розумію, це те, що кожен із них мав світогляд, ідеологію — те, що

* AATSEEL — American Association for Teachers of Slavic and East European Languages (Американська асоціація викладачів слов'янських і східноєвропейських мов).

висловлюємо спільним синонімом — *Weltanschauung*. Їхній світогляд можна схарактеризувати ідеологічно як християнський, з слав'яно-фільськими тенденціями, закоріненими в емоціях. Та точніше окреслення їхнього *Weltanschauung* для нас тут не має значення. Важливе лише те, що Чижевський включив цих письменників в історію філософії лише тому, що вони взагалі мали світогляд. Отже, з таких критеріїв можна зробити висновок: в його поглядах філософія *prima facie* ототожнюється з *Weltanschauung*. Коли це так, то *Нариси з історії філософії на Україні* — це збочений, тобто непослідовний твір. Автор цілком занедбав багато інших світосприймачь, які розвивалися на Україні в різні часи, як наприклад, поганська мітологія, повір'я ранніх християн, сектантство, схоластику, гасидський рух, марксизм, позитивізм чи взагалі різномірний матеріалізм. На додаток, якщо філософію рівняти з *Weltanschauung*, треба включити в історію не лише твори красного письменства, релігійні чи політичні трактати, але й звичайні повір'я нашого простолюддя. Але жадних з цих тем не заторкнуто в творі Чижевського. Деякі з них просто промовчано. Інші він відкинув критичним докором. І стає ясно: Чижевський вибирає — ба, обмежує — котрий з багатьох світоглядів вартий уваги. Єдині автори, які заслужили його увагу — крім вище згаданих імен — це Сковорода та Юркевич. Ще деяких він принаймні згадує короткими біографічними або бібліографічними нарисами. Це й усе.

На мою ж думку, не можна ототожнювати філософії з *Weltanschauung*. Зв'язок між ними існує, але не в ідентичності, як припускає Чижевський. Світогляд часто виробляється пререфлексійно; тобто перед послідовним та систематичним дослідженням. Такі фактори, як освіта, індокрінація, пропаганда, реклама, ба — навіть силою прищеплені кодекси — відіграють *кавзальну* роль в формуванні та в розповсюдженні світогляду. Мітологія, Християнство та діалектичний матеріалізм — це лише три приклади ідеології, які розповсюджувалися чи розповсюджуються ритуалом, індокрінацією чи насильством. Історично — це приклади світоглядової боротьби; від винищення єретиків у старовині до сучасного переслідування дисидентів.

Ідеологія, світогляд, *Weltanschauung* можуть, але не мусять бути наслідком філософської рефлексії. Можна сміливо ствердити, що в більшості випадків вона такою не є. І відворотно, висновок філософського роздумування, тобто, висновок філософування, це також не філософія *per se*; в крайньому випадку, це лише ідеологія. Без самого процесу осмислення світогляд — стосовно до філософії — це мов качан кукурудзи без зерна. Не *Weltanschauung*-и важливі в історії філософії. Вони є лише витвором або завершенням філософського акту. Для історії філософії важливий сам акт, тобто процес філософування. В історії філософії філософу-

вання — це критичне дослідження світоглядів, це скептичний виклик ідеологіям. Одним словом, філософувати — значить поставити *Weltanschauung* під критичну пробу. Вислід такої проби може виправдати даний *Weltanschauung*, його опозицію або спричинитися до формування цілком нового світогляду. Філософія, як ми бачили вище, може створити новий *Weltanschauung*. Але протилежно концепції філософії в Чижевського філософія ніколи не ототожнюється з *Weltanschauung*.

Тепер я готовий зробити свій перший висновок. Ані Гоголь, ні Шевченко, ні Куліш, ні Костомаров не досліджували ні свого, ні чужого світогляду. Саме тому в моєму розумінні вони не філософи.

Все, що було сказано до цього часу, стосується лише до зовнішньої критики Чижевського. Я, так би мовити, протиставив свою власну концепцію філософії концепції Чижевського. Та повернувшись лицем до внутрішньої механіки в його історії, запитаймо, що за критерії він уживає, вибираючи, котрі світогляди брати під увагу, а котрі ні? Щоб відповісти на це питання, ми повинні приглянутися ближче до його власного світогляду, який, на перший погляд, здається чимсь запозиченим просто з Гегеля. Та я тверджу тут, що Чижевський гегельянець. Правду кажучи, я маю такі самі проблеми з Гегелем, як і з Чижевським. Тому, що мені однаково тяжко збагнути їхні твердження, я не можу навести тут якогось послідовного порівняння між ними. Все, що я намагатимуся тут показати, це те, що я прочитав у Чижевського, та, на додаток, які труднощі я маю з його формулюваннями.

Наприклад, він часто вживає слово *абсолют*, не надаючи цьому термінові якогось виключного значення. В одному контексті він розуміє під цим "абсолютну правду"; в другому — "абсолютне буття". Ще в іншому місці ці значення зливаються в щось не цілком суцільне. Та не зважаючи на таке хаотичне вживання слова, проблема ще й у тому, що неможливо чітко збагнути, що це таке: "абсолютна правда" або "абсолютне буття". Чижевський поводиться, ніби ці поняття є очевидні, ніби вони мають якийсь референт. Я, натомість, не можу проникнути в їхнє значення.

Приймаючи наперед значення цих понять як щось очевидне і ясне, — він твердить, що всі філософські погляди — це лише перспективи; що всі вони терплять недостачі в намаганні висловити "абсолют". Додавши неясність до замішання, Чижевський продовжує плутанину, що ніби національні культури також незадовільно висловлюють цей "абсолют". Він намагається поставити тезу, що різні культури та філософії однаково заангажовані в діалектичному прагненні до "абсолюту". Але це формулювання також не чітке. Хоч я й не заперечую концепції діалектичного прогресування, ця концепція цілком не схожа на карикатуру гегелівської "тези-антитези-синтези", чого, як мені здається,

Чижевський дотримується в своїй історії. Тому я не маю ні уяви, ні зрозуміння його діалектики.

Досить згадати, що Чижевський твердить, ніби кожна нація має дух, який проявляється в Weltanschauung-у її національної культури. Далі ці національні Volksgeiste вступають в діалектичну протилежність, виражаючи так званий Weltgeist або "абсолют".

В своїй книзі про Григорія Сковороду Чижевський називає себе "істориком духу". Його завданням — як таким — є пізнати національний Weltanschauung, знайти міжкультурні споріднення з духом інших національних культур — радше, ніж вивчати кавзальні впливи, чого ми нормально сподіваємося від історика. Наприклад, в цій же книзі він скристалізовує ідеальний сковородинський тип через порівняння мотивів попередників і спадкоємців Сковороди.

Тому, що всі нації беруть участь в діалектичному розквіті "абсолюту", історик духу мусить відрізнити унікальний Weltanschauung нації, що змагається у цій інтернаціональній діалектиці. Роля історика духу нагадує ролю тренера в олімпійській дружині, який має завдання впізнати і завербувати лише тих гравців, які мають найбільшу можливість перемогти в міжнародних іграх. Чижевський, як тренер, пробує пізнати і завербувати до змагу найкращий український світогляд, щоби протиставити його діалектично світоглядам інших націй у великій філософській олімпіаді.

Коли ми візьмемо під увагу його діалектичну концепцію світової філософії, нас цілком не здивує те, що Чижевський в своїй *Нарисах* присвятив цілий розділ дискусії про національну вдачу українців. Українці, згідно з його спостереженням, сентиментальний і ліричний народ. Їхня натура наскрізь емоційна й чуйна. Це непосидючі індивідуалісти, які дуже люблять свою свободу. Ці властивості, які Чижевський приписав українській вдачі, найчастіше асоціюються з прикметами романтизму. Ось як він описав романтичний світогляд, який нібито відповідає всім атрибутам в українській удачі:

...іраціональний, "чудесний" та скомплікований світ; в естві своєму складна та тісно зв'язана з іншими, таємничими сферами людина; Бог, який височить понад усяким раціональним пізнанням, але відкривається нам через почуття та в традиції — такий філософський світогляд романтики (стор. 378).

Українська філософія, за Чижевським, споріднена з неоплатонізмом, з отцями церкви, і — понад все — з німецьким містицизмом. Найважливішим елементом в цьому духовному ланцюгу є доктрина Божої іскри в людській душі або в серці. Тому, наслідуючи термінологію Юркевича, він визначає українську філософію

особливим терміном — філософією серця.

Отже, Чижевський присвячує найбільше місця романтичній добі — не лише в своїй історії філософії, але рівнож і в своїй історії літератури. Він підніс романтизм до репрезентативного рівня українського Weltanschauung. Найважливіші гравці в цій духовій дружині — Сковорода та Юркевич. Хоч Гоголь, Шевченко, Куліш і Костомаров — згідно з його поглядом — не виробили достатньо інтелектуальної мускулатури, все ж таки вони посідають надзвичайно сильний емоційний та духовий резервуар. Чижевський-тренер завербував усіх шістьох гравців до української національної дружини, щоб узяти участь у міжнародній філософській олімпіаді. Завербував усіх шістьох, хоч принаймні в одному місці в *Нарисах* Чижевський сумнівається навіть у Сковороді як у філософі. Він пише, що Сковорода належить "...до тих, хто ставить проблеми ніж до тих хто дає їм остаточну формулювку (*Нариси*, стор. 14). В іншому місці в *Нарисах* він пише: "Слов'янській (зокрема українській) філософії треба ще чекати на свого великого філософа (стор. 13).

Вищенаведена аналогія між істориком духу і тренером доцільна, але слушно було б проглянути, як саме Чижевський уявляв собі цю міжнародну філософську олімпіяду. Щоб досягти цю мету, я мушу зупинитися на викладі його власного формулювання. У статті "Проблема національної філософії" (*Розбудова держави*, 2, 1955; стор. 74) Чижевський писав, що "національність має найбільший вплив на структуральні елементи філософського мислення". В наступних параграфах цієї статті він роз'яснив, що він розуміє під "структуральними елементами". Можна зрозуміти вагу цієї концепції в загальному формулюванні його ідей навіть з того, що Чижевський повторив ці думки майже слово в слово у *Філософії на Україні* та в *Нарисах*.

Національні філософії, як він твердить, мають свій характер і односторонність, які можна відрізнити трьома елементами: формою, методою та архітектонічністю (конструктивністю). У формі, наприклад, англійці шукають ясність і нескладність, французи — схематичність і раціоналізм, а німці — діалектику. В методиці, продовжує Чижевський, англійці прагнуть до емпіризму та індукції, французи — до дедукції. Натомість німецьку методологію характеризують трансценденталізм і діалектика. Так само в архітектонічності інші потягнення національних світоглядів проявляються в інших перевагах: в релігійній, етичній, естетичній, теоретичній і т. д. Серед інших зацікавлень окремі аспекти дістають інакшу оцінку. Тому, наприклад, в етиці англійці цінують почуття, французи — правило, натомість німці — обов'язок. В теоретичних критеріях знання англійці цінують згоду з очевидними доказами (evidence). Французи — згоду з розсудком, а німці — згоду в формулюванні знання. Через

таку однобічність, за Чижевським, англійський емпіризм має тенденцію до поверховності, французький раціоналізм — до схематичності та порожнечі. Німецькі умоглядні міркування часто характеризують штучність і суворість.

На додаток, пише Чижевський, в основі кожної національної філософії лежить суперечність. Наприклад, у французькій філософії раціоналізм знаходиться в затяжному бою з містицизмом. В англійській філософії ця боротьба відбувається між емпіризмом і платонізмом. В німецькій — умоглядна метода завжди стоїть на протилежності з індуктивною метою. Звернувши свій погляд на схід, Чижевський бачить в російській культурі безперервний змаг між релігійними та просвітянськими тенденціями. З одного боку цих барикад стоїть традиційна російська релігійність. З другого — матеріалізм, позитивізм і нігілізм. Та Чижевський бачить конфлікти ще глибше — в середині преобладаючої філософії. І ось у середині раціоналізму діє опозиція між скептицизмом і реалізмом. В емпіризмі сенсуалізм виступає проти трансконцепційної реальності. І, нарешті, в просвітянстві раціоналізм поборює сенсуалізм. Так Чижевський уявляє собі міжнародні філософські ігрища, про які була мова в вищеподаній аналогії. На цьому я кінчаю виклад його поглядів і переходжу до власних коментарів.

Я обмежу їх — на додаток до тих, котрі я висловив ще раніше — лише чотирма пунктами.

Поперше, дискусія про національні риси в крайньому випадку може виявити лише дещо про зацікавлення даного народу. Але я не бачу ніякої користи в дискусії про різні зацікавлення, як це робить Чижевський, і робити з цього етнофілософські висновки, як наприклад, висновки про від'ємність між релігійними та теоретичними інтересами. Чижевський твердить, що зацікавлення релігією характеризує філософію того чи іншого народу. На мою думку, якщо не існує зацікавлення теоретичними припущеннями, а філософія — це різновид такого мислення, це означає, що даний народ не має своєї філософії. Його релігійність не характеризує його філософію, як Чижевський намагається нас переконати, лише показуючи нам його світогляд, ідеологію, *Weltanschauung*. Щоб мати філософію, народ повинен виявити в себе людей, які поставили б його зацікавлення під критичну аналізу.

Мій другий коментар стосується до напруження між раціоналізмом і містицизмом, яке Чижевський бачить у французькій філософії. Можливо опозиція між ними виростає з того, що вони взаємно виключають одне одного в той самий час. Можна, наприклад, пережити містичний досвід або критично роздумувати над проблемою. Не можна тільки робити одне і друге в той сам час. Але не виключається можливість ранком роздумувати над якоюсь проблемою, а ввечері пережити містичну екстазу.

Мій третій коментар стосується до твердження Чижевського, що всі національні філософії можна відрізнити на підставі присутності чи відсутності в них так званих "структуральних елементів" як, наприклад, індукція, дедукція, раціоналізм, емпіризм і т. д. Він робить припущення, що ці елементи в деяких випадках відмінні один від другого, що нібито підтримує його думку про національні філософії, які також є взаємно протилежні. Не погоджуючися з Чижевським, я думаю, що ці "структуральні елементи" можуть співіснувати в тій самій філософії, коли вона має бути всеохопна. Як Вгайтгед (Whitehead) писав:

...ідеал умоглядної філософії має свою раціональну сторону і емпіричну сторону. Раціональна сторона висловлюється такими словами як *coherent* (послідовний, чіткий) і *logical* (логічний). Емпірична сторона висловлюється словами *applicable* (придатний) і *adequate* (відповідний).

І, нарешті, елементи форми, методи і архітектоники, якими Чижевський пробує відрізнити національні філософії — це штучний поділ філософії.

Мій четвертий і останній коментар стосується до тенденції Чижевського дивитися крізь призму протилежностей. Він протиставляє поняття схоластика-раціоналізм до поняття містицизм-романтизм — один широкорозповсюджений рух чи стиль, другому. Вій зупиняється на довшому описі містично-романтичного стилю й осуджує те, що він називає "раціоналістичним стилем". Чижевський, як Вудворт перед ним, добачає в концепції раціоналізму "операцію, яка вбиває". Навіть гірше. Це слово для нього служить гачком, на який Чижевський чіпляє все, що йому не подобається. В *Нарисах*, наприклад, він твердить, що існують два підходи до питання нації: раціоналістичний і романтичний. Згідно з раціоналістичним підходом, він пише, всі люди є беззастережно рівні й тому нації не повинні б існувати. І відворотно, згідно з романтичним підходом, люди різнорідні й тому нації повинні існувати.

Та така концепція раціоналізму дуже викривлена. Я ніколи ще не чув тези, що всі люди є беззастережно рівні. Якщо ж це є дійсно його погляд на раціоналізм, не треба дивуватися, що Чижевський оминає його немов чуму. Та через цю ворожнечу до раціоналізму терпить його історія філософії на Україні. Можна зрозуміти причину її спотворення. Наприклад, доба відразу ж перед Сковородою становила високий рівень в філософському розвитку на Україні. Чи ж не іронія долі в тому, що марксистичні вивчають цю добу Києво-Могилянської Академії, перекладають її латинські твори, як, наприклад, тритомний переклад Прокоповича? Але це була схоластична доба, тобто, раціоналістична, і тому Чижевський позбувся її лише поверховим коментарем.

На закінчення я хочу повторити, що *Нариси філософії на Україні* терплять через викривлене поняття Чижевського про власність філософії взагалі. Він зачасто ототожнює філософію з світоглядом — *Weltanschauung*. Його намагання розрізнити національні філософії на підставі структурних форм, з їхнім діалектичним прогресом до "абсолюту" — це просто концепційна плутанина, яку годі тут розплутати в розмірах цієї статті. Він помиляється, наприклад, коли залучає до філософії Гоголя, Шевченка, Куліша та Костомарова. Рівночасно він помиляється, коли пропускає в *Нарисах* ширшу аналізу праць теологів-філософів з Києво-Могилянської Академії. Найбільшою помилкою Чижевського є та, яку він правдоподібно вважав своїм найбільшим внеском у філософію — його постулат так званих "національних філософій". Немає "національних філософій". Є лише філософія, якою займаються в різних націях різними мовами.